

نگاهی به تاریخچه «دارالشرع» مشهد در دوره ناصری

سیمای حقوق دانان مشهدی در دوره قاجار

- معنا و کاربرد «دارالشرع»

دارالشرع یک مَسْنَد حقوقی بود؛ مسندی که یک مجتهد صاحب فتوا آن را در اختیار داشت. این مجتهدان معمولا دانش آموختگان حوزه‌های بزرگ علمیه در اصفهان، تهران، نجف و همچنین مشهد بودند و از مراجع اعلم و مشهور اجازه فتوا داشتند، بااین حال، تأسیس دارالشرع تنها به داشتن حکم اجتهاد نبود؛ مقبولیت مردمی و حمایت حکومت هم در این روند تأثیر خودش را داشت. در مشهد قدیم، پیش از دارالشرع ها، «محاضر شرعی» فعال بودند. در «محضر» مجتهد شخصا به امور حقوقی رسیدگی می‌کرد و متن اسناد را می نوشت و پس از مهر کردن، در اختیار مراجعان قرار می داد. مهر مجتهد با اصلاحا «سجع مهر» وی، منحصر به فرد و دلیل اعتبار سند بود، بااین حال، به دلیل افزایش مراجعات مردم و نیاز به ایجاد سابقه حقوقی در دفترهای مخصوص و نگهداری از آن ها و نیز تهیه رونوشت و... از میانه دوره قاجار به بعد، تدریجا نهاد دارالشرع در شهرهای بزرگی مانند مشهد ایجاد شد. در این دارالشرع ها، مجتهدان همچنان در رأس قرار داشتند، اما کارمندی برای انجام امور روزمره به کار گرفته می شدند. این کارمندان که باید آن ها را نخستین کارمندان دفتر اسناد رسمی در تاریخ ایران بدانیم، دو دسته بودند.

مُحرَر:

محرر یا نویسنده، کار تنظیم سند را در دارالشرع برعهده داشت. این افراد خطی خوش داشتند و آداب نگارش اسناد را می دانستند. سندها معمولا به خط شکسته نستعلیق نوشته می شدند. اما در برخی مواقع که جنبه رسمی تر داشت، آن ها را بر روی کاغذ مخصوص و با خط نستعلیق تحریر می کردند. محرر از همه جهات مورد اعتماد مجتهد بود و درباره شکل تنظیم سند هم به وی مشاوره هایی می داد.

ملازم:

برای تبدیل شدن به محرر در دارالشرع، باید مقدماتی پیموده می شد؛ ابتدا فرد به صورت «اقل الطلبة» و کارآموز جزء وارد دارالشرع می شد و پس از طی مدتی، به عنوان ملازم، در کنار محرر قرار می گرفت تا کارها را با دقت بیشتری فراگیرد و بتواند نهایتا به کسوت محرر درآید.

- شکل‌گیری سازمان وکالت

نکته مهم اینجا بود که هم محرر، هم ملازم، به تدریج و طی دوران حضور در دارالشرع، به جزئیات حقوقی تسلط می یافتند و به این ترتیب، می توانستند کار بهتر و پربردآمدتری داشته باشند. یعنی همان وکالت، با این همه تعداد زیادی از ملازم ها نمی توانستند به مقام محرری برسند، چون تعداد مورد نیاز محرر در دارالشرع بسیار محدود بود. به همین دلیل اینان بعد از مدتی، دانش فقهی و حقوقی کسب می کردند و قادر به انجام امور حقوقی دیگران می شدند و کار وکالت افراد مختلف را برعهده می گرفتند. به این ترتیب و در سایه فعالیت دارالشرع، مسندی به نام وکالت هم به صورت غیررسمی ایجاد شد که در رفع و رجوع کار مردم تأثیر زیادی داشت.

- مجتهدان، محرران و ملازمان مشهد

در مشهد عصر قاجار، مجتهدان متعددی حضور داشتند که محضر آن ها فعال بود، اما چنان‌که اشاره کردم، اجازه تشکیل دارالشرع به تعداد

مرضیه ترابی؛ تشکیلات نوین دادگستری در ایران، بعد از پیروزی نهضت مشروطه به وجود آمد. این نهاد هم مانند پارلمان، برگرفته از نمونه‌های غربیومی و اروپایی بود؛ به همین دلیل، تطبیق آن با شرایط کشور، کار دشواری به نظر می رسید، در عمل نیز چنین شد و برای تبدیل وضعیت ساختار قضایی ایران، فرایندی پیچیده و پرهزینه طی شد. بخش عمده‌ای از این فرایند، البته برای مهار قدرت علما و کاستن از نفوذ آن ها در میان مردم بود. عالمان دین و به‌ویژه مجتهدان، به دلیل آگاهی از احکام فقهی، تنها کسانی بودند که صلاحیت قضاوت در جامعه اسلامی را داشتند و مورد اعتماد عموم مردم بودند.

این اعتماد، طی قرن‌های متمادی به‌وجود آمد و این نهاد به نهادی پایدار و مورد پذیرش جامعه تبدیل شد، بااین حال،

جریانی که شاید بتوان آن را بخشی از ساختار روشنفکری در ایران معاصر دانست، معتقد بود که شیوه پیشین، گرفتار کهنه بودن و

چالش‌های ناشی از آن است و برای سازمان قضایی ایران مدرن، به ساختارهای قضایی مدرن هم نیاز داریم.

عصر پهلوی اول را - به ویژه پس از شدت گرفتن درگیری میان شاه و علما که ناشی از زیاده خواهی و تمامیت طلبی رضاشاه بود- باید هنگام اوج گرفتن سیاست تغییر ساختار قضایی بخوانیم. محاضر شرعی رایج در ایران که با نام

«دارالشرع» و «محضر شرعی» شناخته می شدند. در این دوره مورد هجمه جدی قرار گرفتند و اسناد صادر شده در آن ها، محل تشکیک واقع شد.

به عنوان نمونه، اداره اوقاف مشهد در سال ۱۳۱۶ خورشیدی، با تکیه بر قانون ثبت اسناد که در آن محضر رسمی و دولتی، به عنوان مرجع صلاحیت دار تنظیم اسناد شناخته شده بود، سند مربوط به تولیت مرحوم آیت... آشتیانی بر موقوفه قریه «شقا» را نامعتبر اعلام کرد و خواستار در اختیار گرفتن اداره موقوفه توسط اداره اوقاف شد؛ اقدامی که سرانجام با نادیده گرفتن حقوق آشکار متولی در اداره موقوفه، نتیجه را به نفع اداره اوقاف وقت تغییر داد.

به این ترتیب، «دارالشرع» از بین رفت و به تاریخ پیوست اما اگر بخواهیم، درباره شیوه ثبت اسناد در دوران پیش از تأسیس دفت‌های رسمی سخن بگوییم، چاره‌ای جز بررسی پیشینه و سازمان دارالشرع ها نخواهیم داشت. مشهد به عنوان مهم ترین شهر مذهبی ایران، دارای دارالشرع هایی بود که اسناد تنظیم شده در آن ها، اعتبار قانونی داشتند و در دعای، مورد استناد قرار می گرفتند. در این نوشتار می خواهیم به اختصار درباره تاریخ دارالشرع های مشهد در عصر قاجار، مطالبی را برای شما خوانندگان عزیز واگوبه کنیم تا با چگونگی تنظیم سند و امور حقوقی در دوران اجاداتنا آشنا شوید.

سندی با موضوع فروش ملک و تیکر به تاریخ ۱۲۸۷ قمری

روزی روزگاری مشهد

معدودی داده می شد، به عنوان مثال علمای خاندان شهیدی (نوادگان میرزامهدی مجتهد شهید که در دوره تسلط نادر میرزا بر مشهد در حرم رضوی مقتول شد) از چنین جایگاهی برخوردار بودند.

سجع مهر دارالشرع این خاندان عموما «الحسینی» بود، آیت... میرزا حبیب مجتهد خراسانی یکی از افراد این خاندان بود که با عنوان «حبیب... الحسینی» اسناد حقوقی را مهر می کرد. از دیگر افراد این خاندان می توان میرزا محمد جعفر شهیدی، میرزا محمد باقر شهیدی، میرزا محمد حسین نجفی شهیدی و میرزا هدایت... شهیدی را نام برد که در ادوار گوناگون، مسئولیت دارالشرع را برعهده داشتند.

خاندان رضوی که برخی از آن ها در مقام متولی آستان قدس قرار گرفتند هم اجازه ایجاد دارالشرع داشتند.

خاندان بروجردی هم در این زمینه فعالیت می کردند؛ از معروف ترین افراد این خاندان در مشهد می توان به شیخ عبدالحسین بالاخیابانی و شیخ محمد رحیم مجتهد بروجردی اشاره کرد. افرادی غیر وابسته به این خاندان ها هم در مشهد محضر شرعی و گاه دارالشرع داشته اند؛ افرادی مانند محمدعلی فاضل خراسانی، مشهور به «حاج فاضل» که افزون بر تنظیم اسناد، سمت قضاوت شرعی هم داشت. اما درباره محرران و ملازمان، باید بدانید که برخی از آن ها عنوان شغل خود را به شکل «نام خانوادگی» برای فرزندان شان به ارث گذاشتند؛ امروزه در مشهد می توان افرادی را با نام خانوادگی محرر، محرری و ملازم یافت که بیشتر آن ها نوادگان حقوق دانان قدیمی مشهد هستند.

نام برخی از محرران و ملازمان مشهدی در اسناد قدیمی این شهر باقی مانده؛ از آن جمله شیخ غلامرضا ملازم است که در مشهد پیش از مشروطیت، عنوان وکالت هم داشت و پرونده های حقوقی سنگینی را برعهده می گرفت. میرزا حسین ملازم، مشهور به «شجاع الکلاء» هم یکی دیگر از ملازمان دارالشرع مشهد بود که بعدها به عنوان وکیل کار خود را دنبال کرد و شهرت زیادی به هم زد.

محرر مشهور دیگری که نامش بر اسناد آن دوره خودنمایی می کند، آقامیرزا حسین روضه خوان است که پدرش هم شغل محرری داشت. بد نیست نام برخی دیگر از محرران مشهدی را که در سندهای مرکز اسناد آستان قدس رضوی و سازمان اسناد ملی در دسترس است، با هم مرور کنیم؛

سیدرضا محرر، میرزا محمدعلی محرر، میرزاعلی اکبر محرر، میرزا احمد محرر (خادم کشیک سوم حرم رضوی) و سید حسن محرر گلپایگانی.

درآمد محرران عموما از محل حق التحریر اسناد بود؛ اما همان طور که اشاره کردم، آن ها بعد از مدتی سمت وکالت پیدا می کردند که این سمت طبعاً درآمد بیشتری داشت. درباره احتمال تشکیل اتحادیه یا صنف محرران در مشهد، فعلا اطلاعاتی در اختیار نداریم. به طور خلاصه می توان گفت که سازمان حقوقی پیش از ایجاد دادگستری در مشهد، بخشی از نهاد قدیمی حقوقی ایران بود و ارتباط مستقیمی با علمای دینی داشت. این سازمان در عین سادگی، قادر بود با سرعت نسبتا بالایی، نیازهای حقوقی مراجعان را برآورده کند و به وضعیت قضایی آن ها سروسامانی بدهد.

شکار

تاریخ و هویت

خراسان نامه

درباره اثری تاریخی در خراسان جنوبی

«آسو»، سنگ نگاره‌ای با هزاران نقش

هادی دقیق؛ سنگ نگاره نوعی هنر صخره‌ای است که در ابتدایی ترین شکل و با ساده ترین ابزار ایجاد می شده است. با وجود این، هدف سنگ نگاره ها که بیشترشان به دوره های پیش از تاریخ ایران مربوط می شوند، نوعی برقراری ارتباط و پیام رسانی بوده است تا خلق یک اثر هنری.

کنده نگاری ها در نقوش صخره‌ای ایران شباهت زیادی به یکدیگر دارند؛ از مضامینی که بیشترشان صحنه شکار، نبرد، بز کوهی و نقش هایی از این دست هستند تا نوع ایجادشان که به صورت کنده کاری و با روش کوبه ای است. در این روش، با یک شیء سخت روی سنگ ضربه می زدند و نقوشی با عمق بسیار کم روی آن ایجاد می کردند.

تاریخ نگاری نقوش صخره‌ای کاری دشوار است و به سختی می شود تاریخی دقیق برای آن مشخص کرد. آن هم با وجود بازه زمانی بزرگی که از دوره پارینه سنگی تا دوره معاصر را در برمی گیرد. با همه این ها، سنگ نگاره ها اطلاعاتی ارزشمند درباره باستان شناسی اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و... ارائه می دهند. در خراسان جنوبی هم از این دست آثار فراوان یافت شده است. هرچند پیشینه این کشف ها و مطالعات درباره آن ها در کل خراسان از سال های ابتدایی سده گذشته پیش تر نمی رود. سنگ نگاره های تنگل استاد لاخ مزار، خوسف، آسو و... همه مربوط به خراسان جنوبی هستند. یکی از این سنگ نگاره ها که موضوع ماست، سنگ نگاره آسو است. آسو نام روستایی است در چهل پنجاه کیلومتری شمال بیرجند. در سنگ نگاره های آسو پنجاه نقش شناسایی شده است که شامل نقوش انسانی، حیوانی و نمادین است. سنگ نگاره های آسو در سیصدمتری جنوب روستا کشف شده اند. این سنگ نگاره آبان ۱۳۸۲ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است.

- درباره سنگ نگاره «آسو»

چند سال پیش در شماره ۳۶ نشریه «مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان» مقاله ای منتشر شد با عنوان «بررسی نقش مایه های سنگ نگاره آسو در شهرستان بیرجند». این مقاله را که جمعی از نویسندگان نوشته بودند، می توان اصلی ترین پژوهش درباره سنگ نگاره های آسو دانست. در گزارش کنونی هم از اطلاعات همین مقاله استفاده شده است.

از مجموع نقوش سنگ نگاره های آسو، ۴۶ درصد شان نگاره های جانوری شامل بز، شتر و اسب با سواره و بی سواره و سگ سانان است و برخی نقوش حیوانی نامشخص که بر اثر گذشت زمان فرسوده و ناخوانا شده اند. نقوش انسانی ۲۷ درصد سنگ نگاره های آسو را تشکیل می دهند و شامل انسان در حال نیایش یا در مراسم آیینی، در چار و در حال نبرد است. نقوش نمادین هم ۱۴ درصد کل نقش مایه های آسو را در برمی گیرند و شامل صلیب شکسته، نعل اسب و دایره هستند. بقیه نقوش هم نامشخص اند، به جز یکی که نقش ابزار است.

بین نقوش حیوانی، اسب و بز کوهی بیشتر از همه دیده می شوند. نقوش حیوانی به ویژه بز از طرح های محبوب سفال های پیش از تاریخ، به ویژه در هزاره چهارم پیش از میلاد در فلات ایران هستند. با همه این ها، نمی شود صرفا این نقوش را هم زمان دانست، بلکه ممکن است این تشابه پیامد یک توالی فرهنگی طولانی مدت در منطقه باشد.

- نقوش حیوانی

بز در اساطیر ایران نماد آب است و آب هم در فلات تف دیده ایران نشان فراوانی و آبادانی است. بزه‌ای آسو از نظر ریخت شناسی خیلی متنوع هستند و این تنوع به ویژه در نوع شاخ آن ها که گاهی به شکلی اغراق گونه از بدن شان بزرگ تر است، کاملا مشهود است. نقش بزها خیلی ساده است و از نقوش بُعد دار خبری نیست و حتی بدن برخی بزها به صورت خطی ترسیم شده است. یک نقش بز که در نوع خودش جالب توجه است، بزی است در حال فرار از دست یک حیوان که احتمالا گاو است. در این نقش حتی حالت پای بز در حال فرار هم دقیق ترسیم شده است. طرح دیگری که بین نقوش سنگ نگاره های آسو به چشم می خورد، انسانی سوار بر اسب است که در حال شکار بز کوهی است. این نقش هم از نقوش پرکاربرد دوره ساسانی است. نقش دیگر مربوط به درگیری بزهای کوهی با هم است، به شکلی که شاخ هایشان در هم گره خورده است. مشابه این نقش در سنگ نگاره های جُربت شهرستان جاجریم هم یافت شده است.

در کل، بز را می شود محبوب ترین طرح دوران پیش از تاریخ ایران دانست که متأثر از اوضاع زیست محیطی، فرهنگ و حتی آیین مردم این سرزمین بوده است. این حیوان نقشی تعیین کننده در معاش و زندگی مردمان ایران داشته است و نشانگر طبیعت ایران هم هست.

حیوان دیگری که در آسو زیاد به چشم می خورد، اسب است. سنت نمایش مردان سوار بر اسب هم از نقوش بسیار پر تکرار تاریخ ایران است و حتی در نقوش برجسته دوره هخامنشی و ساسانی تا سنگ نگاره های دوره قاجار فراوان دیده می شود؛ انگار مرد سوار بر اسب از همه والا تر است، جنگجو تر است و برتری و سروری خاصی به محیط و آدم های اطراف دارد. به این ها باید افزود که اسب تقریبا از هزاره دوم پیش از میلاد و هم زمان با حضور قوم آریایی در این منطقه شناخته شده است. شتر هم که از دیگر حیوانات محبوب مناطق بیابانی و نیمه بیابانی ایران است، در سنگ نگاره های آسو دیده می شود. در آسو هم شتر دوکوهان و هم تک کوهان نقش شده است و در برخی نقوش نیز انسان بر شتر سوار است. از گوشت شتر برای تغذیه، از پوستش برای پشم ریزی و از خود حیوان برای حمل و نقل و سواری و شکار استفاده می شده است که این کاربرد آخری در نقوش آسو مشهود است.

- نگاره های انسانی و تاریخ «آسو»

نقوش انسانی در آسو نسبت به نقوش حیوانی کمترند. نقوش انسانی هم بسیار ابتدایی نقر شده اند و معمولا خطی هستند؛ پاهای انسان باز تصویر شده، بدنش خطی باریک است و سر و گردنش با یک دایره نمایش داده شده است. تک نگاره انسان در آسو کمتر دیده می شود و بیشتر نقوش انسانی ترکیبی از یک صحنه است؛ در حال شکار، در نبرد یا در حین سواری کاری.

نقوش نمادین آسو دایره و نعل اسبی است. نقش دیگر، سواستیکا یا صلیب شکسته است که در نقوش ایران باستان به گردونه خورشید معروف است. این نقش در خراسان جنوبی در سنگ نگاره لاخ مزار هم دیده می شود. یک اثر از ابزار آلات هم در آسو دیده می شود که شیئی شبیه یک چوب دستی، در دست مردی است و باتوجه به نمونه های مشابه، احتمالا مربوط به یک مراسم آیینی است.

با این تفاسیر، سنگ نگاره های آسو جزو نمونه های برجسته خراسان جنوبی هستند. تاریخ نگاری این نقش مایه ها هم همان گونه که پیش تر گفته شد، دشوار است. اما طرح هایی مانند اسب نشان می دهند نهایت تاریخی که می شود برای آسو در نظر گرفت، با احتیاط، هزاره اول پیش از میلاد است.